

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ КАЖАНІВ В УКРАЇНІ

Михайло Ковтун¹ та Юлій Крочко²

¹ Інститут зоології ім. Івана Шмальгаузена НАН України (Київ)

² Ужгородський державний університет (Ужгород)

Kovtun M., Krochko Ju. On the History of Bat Studies on the Territory of Ukraine. — Three periods of development of investigations on the territory of Ukraine and neighboring countries were defined. The organizing significance of the first All-Union conference on the problems of bat investigation were underlined. The conference were conducted in the Zoological institute of USSR in 1974 and became the starting point of the new period of system researches of the group. The detailed description of this period researches in Ukraine is presented.

Фауністичні дослідження на території України і суміжних регіонів розпочалися у другій половині XIX ст. Вони не охоплювали всієї території, не були планомірними і стосувались переважно екзотичних регіонів: Криму, Карпат, Бессарабії. Якщо в Криму працювали здебільшого російські та українські зоологи (огляд досліджень кажанів Криму є в дисертації А. Дулицького (1981)¹, то в Карпатах, головним чином, зоологи Австро-Угорщини та Польщі (докладно це висвітлено в дисертаціях Ю. Крочко (1970, 1992)². Цей період досліджень фауни кажанів можна назвати епізодичним фауністичним: праці цих авторів здебільшого торкаються фауністичного опису і розповсюдження кажанів. Винятком є праці К. Коленаті та Г. Міллера, які стали класичними для свого часу зведеннями щодо кажанів Центральної Європи.

¹ Це дослідження К. Кесслера (1872); А. Нікольського (1891); А. Браунера (1910, 1912); О. Мигуліна (1938) та ін.

² Праці таких вчених, як: А. Zawadsky – 1840; К. Kolenati – 1860; J. Jeitreles – 1862; О. Herman – 1879; L. Mehely – 1900; D. Faldvazi – 1906; H. Miller – 1967; W. Stepaner – 1938 та ін.

Другий період (ми вважаємо його періодом систематичних планомірних еколого-фауністичних досліджень кажанів і узагальнень) тісно пов'язаний з іменами О. Кузякіна та В. Абеленцева. Книга О. Кузякіна "Летучие мыши" (1950), та зведення В. Абеленцева та Б. Попова "Ряд рукокрилі, або кажани (Chiroptera)" у першому випуску першого тому "Фауна України" (1956) формально завершують цей період. Значення книги О. Кузякіна не вичерпується фактологічними матеріалами, великою і всебічною інформативністю щодо ряду Chiroptera. Вона привернула увагу до цієї групи ссавців, стала підручником і настільною книгою студентів-біологів (на той час), а потім зіграла і роль організуючою основою подальших комплексних досліджень кажанів. Багато хіроптерологів (серед них і автори статті) вважають себе в певній мірі учнями О. Кузякіна.

Всесоюзні наради, їх географія і значення

Початок третього періоду (періоду комплексних еколого-фауністичних, таксономічних, зоогеографічних, біоморфологічних морфо-фізіологічних, еволюційно-морфологічних, паразитологічних досліджень) пов'язаний з першою Всесоюзною нарадою щодо рукокрилих, організованою П. Стрелковим і О. Кузякіним і проведеною в 1974 р. у Зоологічному інституті АН СРСР (Санкт-Петербург). Всього на цій нараді заслухано 44 доповіді 42 зоологів, які в тій чи іншій мірі пов'язували свою наукову діяльність з цією групою тварин; від України в роботі наради взяли участь А. Дулицький, М. Ковтун, Ю. Крочко та К. Татарінов. Одним з пунктів її резолюції було: вважати необхідним розширення фронту і обсягу робіт з систематики, мінливості, морфології, екології, паразитології рукокрилих, дослідження їх ролі в біоценозах.

Було прийнято рішення проводити такі наради принаймні один раз на три роки з метою координації наукових досліджень, провести роботу щодо створення комісії з рукокрилих при Всесоюзному Теріологічному товаристві. Головою комісії став О. Кузякін; від України до складу комісії увійшов М. Ковтун. Тексти доповідей і резолюція опубліковані окремою збіркою

(Материалы..., 1974). Наступні дві наради проводили у Москві (1977) та Нальчику (Кабардино-Балкарія, Чегет; 1981).

Четверта нарада пройшла в Києві (1985) на базі Інституту зоології АН України; її організаторами стали Теріологічне товариство, Вчена рада Інституту зоології та Відділ еволюційної морфології хребетних Інституту. Число зоологів, що взяли участь у її роботі, зросла до 70 (переважно молодь), заслухано і обговорено 50 доповідей. Резолюція першої наради виконана майже за всіма пунктами: активно діяла комісія з рукокрилих; значно збільшилась секція морфології: якщо на першій нараді була представлена одна доповідь (М. Ковтун), то в Києві таких доповідей³ вже було 14. З паразитології на першій нараді також прозвучала одна доповідь (В. Скворцов); на четвертій ворогам і паразитам рукокрилих присвячено вже 5 доповідей⁴. Традиційно сильно були представлені роботи щодо ехолокації, фауни, екології, поширення; помітно розширилась географія досліджень. Доповіді опубліковані в книжці "Рукокрылые..." (1988).

П'ята нарада проведена в Пензі (1989) на базі педагогічного інституту за ініціативою В. Ільїна та П. Стрелкова. Остання (шоста) відбулася 1995 р. в Худжанті (Таджикистан) на базі місцевого університету завдяки зусиллям Т. Хабілова (тоді доцента, а нині – завідувача кафедрою зоології). За матеріалами цієї наради видано збірку "Рукокрылые" (1995).

Заради об'єктивності потрібно сказати, що ці наради і комісія щодо рукокрилих зробили добрі справи: значно розширилась географія і тематика досліджень, значно зросла підготовка фахівців з цієї групи ссавців. Зокрема, п'ятеро "рукокрильщиків" захистили дисертації докторів наук (М. Ковтун, І. Явруян, Рахматуліна, Ю. Крочко, М. Тіунов, Т. Хабілов), близько 20 – кандидатів наук. Були налагоджені міцні зв'язки з зарубіжними колегами; видано ряд фундаментальних монографій.

³ Авторами цих доповідей були: Т. Алексєєва, Н. Жукова, І. Ковальова, С. Леденьов, Л. Лесова, Г. Жарова, Р. Лихотоп, П. Морозов, В. Родіонов, В. Шульга, Д. Бевзюк, В. Соустін, М. Урманов, М. Ковтун.

⁴ Їх автори – В. Іл'їн, Т. Дозжанов, А. Полканов, Ю. Комаров, Н. Лабунец, В. Ткач, Ю. Крочко.

Розвиток досліджень в Україні

Повернемось до третього періоду досліджень і його реалізації на теренах України. Еколого-фауністичні дослідження завжди значною мірою є регіональними. Все залежить від мети і завдань, і головне, щоб це були планомірні і цілеспрямовані дослідження. Цим вимогам здебільшого і відповідають дослідження фауни рукокрилих в Україні, які припадають на третій період, тобто починаючи з 70-х років до нашого часу.

Так, в дослідження рукокрилих Середнього Подніпров'я, які проводила К. Сологор, ставились досить широкі завдання: з'ясувати видовий склад, розповсюдження, характер поселення, розмноження, кормову активність, трофіку, особливості росту і розвитку, морфо-фізіологічні показники, роль у біоценозах. Матеріали дослідження захищені як кандидатська дисертація (Сологор, 1973). Дослідження рукокрилих Криму протягом 20 років проводив А. Дулицький. Від попередників це дослідження відрізняється саме повнотою і бажанням автора зрозуміти суть низки біологічних процесів, які призводили до змін у фауні рукокрилих Криму. За матеріалами досліджень захищена дисертація (Дулицький, 1989). В західних регіонах України плідно працює К. Татаринів, який досліджує як рецентну, так і викопну фауну, приділяє значну увагу питанням охорони кажанів (Татаринів, 1966, 1970, 1974, 1981). Фауна рукокрилих Карпат завжди викликала інтерес зоологів (І. Сокур; О. Мигулін; І. Колюшев; І. Турянин; К. Татаринів; В. Абеленцев; Н. Полушина; Ю. Крочко та ін.). Понад тридцять років віддав дослідженням різних аспектів біології кажанів в Закарпатті один із авторів цієї статті – Ю. Крочко. Ці комплексні дослідження лягли в основу кандидатської, а потім і докторської дисертацій (Крочко, 1973, 1992). Останніми роками активну наукову роботу проводить В. Покин'ячерета (на даний час – аспірант Інституту зоології НАНУ) за темою "Печерні угруповання кажанів Українських Карпат".

Характерною ознакою третього, комплексного періоду досліджень рукокрилих в Україні є започаткування великомасштабних досліджень в області морфології і паразитології. Відносно морфологічних досліджень, то розпочавшись дослідженнями скелетно-м'язової, нервової і судинної систем (М. Ковтун), вони поширились на травну (Н. Жукова), респіраторну (І. Ковальова), центральну нервову (Я. Омельківець) системи.

Для вирішення еволюційно-морфологічних питань проведені ембріологічні дослідження розвитку черепа (Р. Лихотоп), кінцівок кажанів (С. Леденьов), методами морфології і біометрії досліджено еволюцію черепа та проведено таксономічну ревізію представників нічних (І. Дзеверін).

Результати цих досліджень та їх інтерпретація представлені в низці монографій (Ковтун, 1978, 1984; Ковтун, Лихотоп, 1994) і дисертацій (Ковтун, 1980; Ковальова, 1988; Лихотоп, 1989; Леденьов, 1990; Жукова, 1993; Омельківець, 1993; Дзеверін, 1995). В цих працях обговорюється такі важливі питання, як походження рукокрилих, еволюція крила та польоту, таксономічний статус Mega- і Microchiroptera, предкові форми, походження і формування літальної перетинки.

Але науковим фактам і навіть узагальненням притаманна властивість старіти і, особливо, еколого-фауністичним. Тому головною умовою досліджень є стабільність, систематичність, спадкоємність, зв'язок між різними поколіннями дослідників. Розвиток діяльності Теріологічної Школи в певній мірі компенсує згортання діяльності комісії з рукокрилих та згаданих вище нарад. Здається, що 5 Національна теріологічна школа-семінар якраз і ставить за мету сприяти цим умовам.

Література

1. *Абеленцев В. І., Попов Б. М.* Ряд рукокрилі, або кажани – Chiroptera / Фауна України. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. – Том 1: Ссавці, вип. 1. – С. 229–446.
2. *Дзеверін І. І.* Краніометрична мінливість і еволюція нічних (Chiroptera, Myotis) Палеарктики: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. – К., 1995. – С. 1–23.
3. *Дулицький А. І.* Млекопитающие Крыма, их практическое значение и охрана : Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Евпатория, 1981. – 24 с.
4. *Жукова Н. Ф.* Функциональная морфология и эволюция пищеварительной системы рукокрылых : Автореф. дис.... канд. биол. наук. – Киев, 1993. – С. 1–26.
5. *Ковалева И. М.* Морфо-экологические особенности строения грудной клетки рукокрылых (Mammalia, Chiroptera): Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Киев, 1988. – С. 1–26.
6. *Ковтун М. Ф.* Аппарат локомоции рукокрылых. – Киев: Наук. думка, 1978. – 230 с.
7. *Ковтун М. Ф.* Сравнительная морфология и эволюция органов локомоции рукокрылых : Дис.... докт. биол. наук. – Киев, 1980. – 382 с.
8. *Ковтун М. Ф.* Строение и эволюция органов локомоции рукокрылых – Киев : Наук. думка, 1984. – 304 с.
9. *Ковтун М. Ф., Лихотоп Р. И.* Эмбриональное развитие черепа и вопросы эволюции рукокрылых – Киев : Наук. думка, 1994. – 304 с.

10. *Крочко Ю. И.* Морфологические и эколого-физиологические особенности популяций большой ночницы и обыкновенного длиннокрыла Закарпатской области : Дис. ... канд. биол. наук. – Киев, 1970. – 178 с.
11. *Крочко Ю. И.* Рукокрылые Украинских Карпат : Дис.... докт. биол. наук. – Киев, 1992. – 420 с.
12. *Леденьов С. Ю.* Развитие и рост скелета конечностей рыжей вечерницы (*N. noctula*) в пренатальном онтогенезе : Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Киев, 1990. – С. 1–26.
13. *Лихотоп Р. И.* Эмбриональное развитие черепа рыжей вечерницы (*N. noctula*) : Дис.... канд. биол. наук. – Киев, 1989. – Том 1, 2. – 367 с.
14. *Материалы 1-го Всесоюзного совещания по рукокрылым (Chiroptera).* – Ленинград, 1974.
15. *Омельковец Я. А.* Сравнительный анализ центральных отделов центральных анализаторов насикомоядных и рокукрылых : Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Киев, 1993. – С. 1–26.
16. *Рукокрылые (морфология, экология, эколокация, паразиты, охрана).* – Киев : Наук. думка, 1988.
17. *Рукокрылые.* Мат-лы VI совещ. по рукокрылым стран СНГ. – Худжант, 1995.
18. *Сологор Е. А.* Эколого-физиологические особенности рукокрылых Среднего Приднепровья : Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Киев, 1973. – С. 1–26.
19. *Татаринов К. А.* Плейстоценовые млекопитающие из Нежнекривчанской пещеры (Подолия) // Палеонтол. сборн. – Львов, 1966. – № 2. – С. 30–37.
20. *Татаринов К. А.* Фауна неогеновых и антропогеновых позвоночных Подолии и Прикарпаття, ее история и современное состояние : Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Киев, 1970. – С. 1–56.
21. *Татаринов К.А.* Рукокрылые Подолии и Прикарпаття. Показатели их численности и пути охраны // Мат-лы 1 всеc. совещ. по рукокр. (Chiroptera). – Ленинград : ЗИН АН СССР, 1974. – С. 58–60.
22. *Татаринов К. А.* Рукокрылые Запада УССР, их охрана и причины изменения численности популяции // Биол. аспекты охр. редких видов. – Москва, 1981. – С. 109–110.